

УДК 63.3(2)47

Д.В. КОРОТЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОСАДИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ УРЯДНИКІВ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1878 - 1882 рр.

Коротенко Дарія Валеріївна – Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара, аспірантка кафедри української історії та етнополітики

У статті висвітлюються основні проблеми введення посади кінно-поліцейських урядників у Катеринославській губернії. Подається аналіз діяльності урядників та їх особового складу. Досліджуються особливості функціонування нової посади урядників стосовно розвитку адміністративно-поліцейського апарату Катеринославської губернії.

Ключові слова: поліція, урядник, повіт, стан, Катеринославська губернія

В статье анализируются основные проблемы введения должности конно-полицейских урядников и их состав. Изучаются особенности функционирования новой должности применительно к развитию административно-полицейского аппарата Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: полиция, урядник, уезд, стан, Екатеринославская губерния.

Author analyzes the main problems of establishing the post of mounted police, its composition. Author investigates the functioning of the new positions in relation to the development of the administrative and police apparatus of Ekaterinoslav province.

Key words: police, village constable, county, camp, Ekaterinoslav province.

© Д.В. Коротенко, 2012

Інститут повітового поліцейського урядника був одним з основних у функціонуванні повітового адміністративного управління в Росії кінця XIX - початку XX ст.

Постановка проблеми. Однак діяльність урядників як на всеросійському, так і на місцевому рівнях (зокрема Катеринославської губернії) не стала об'єктом спеціального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремо слід підкреслити, що в сучасній українській історичній науці тема реформування і діяльності поліції представлена досить слабо, що пояснюється дуже незначною кількістю джерел з даної проблематики. Так, щодо Катеринославської губернії – вони були втрачені під час Другої світової війни, і збереглися матеріали в основному за межами Дніпропетровської області та України взагалі. Проте необхідно відзначити, що деякі аспекти діяльності урядників розглянуті в роботах харківських та одеських учених, але акцент робився на юридичні підстави введення посади. Конкретно діяльність розглядається тільки в роботах О.Н. Ярмиша («Каральний апарат самодержавства в Україні. XIX - поч. XX ст.» та ін.).

Мета дослідження. Висвітлення перших років впровадження нової посади поліцейського урядника на Катеринославщині, визначення кола їх діяльності та ефективності праці, а також аналіз статистики щодо розкритих урядниками справ.

Виклад основного матеріалу дослідження. В адміністративно-поліцейському відношенні Катеринославська губернія поділялася на повіти, які, в свою чергу, ділилися на стани, ділянки та селища. На чолі стану був становий пристав, який керував «поліцейськими чинами» - поліцейськими урядниками та підпорядковувався повітовому справнику. У свою чергу, урядники керували виборними сільськими посадами - соцькими і десяцькими, які обиралися на один рік сільськими старостами на

загальних волосних зборах відповідно на 100 і 10 дворів [19, с. 879].

9 червня 1878 р. у Російській імперії в штати повітових поліцейських управлінь були введені оплачувані посади 5000 поліцейських урядників у 46 губерніях. Тимчасове положення про поліцейських урядників було введено в Катеринославській губернії 5 вересня 1878 р., і на губернію було виділено 120 штатних одиниць [20, арк. 164]. В Катеринославській губернії річна платня урядника становила 200 крб. Крім того, на обмундирування видавалося 50 крб.; на коня - не більше 80 крб. [20, арк. 11 зв.]. Серед вимог до тих, хто претендував на посаду урядника, висувалися в першу чергу тверезість, чесність, розторопність і достатня грамотність.

Циркуляром МВС Департаменту виконавчої поліції від 26.07.1878 № 83 «Про заснування поліцейських урядників», губернаторам наказувалося: з одного боку – «створити розумних керівників для нижніх поліцейських чинів, а з іншого боку – дати поліцейським чиновникам таких виконавців на місцях, які могли б служити помічниками становим приставам у виконанні поліцейських розшуків та дізнань і були б при судових розглядах в якості представників поліції» [20, арк. 16]. Урядники здійснювали охорону правопорядку: попереджали і припиняли злочини, проводили дізнання у кримінальних справах, контролювали питні заклади, стан доріг, колодязів, мостів та інших споруд; стежили за виконанням правил полювання та рибальства; припиняли незаконну торгівлю і вирубку лісів. Вони також слідували за тим, щоб серед населення не поширювалися «зловмисні» чутки, листівки, книги злочинного антиурядового змісту; здійснювали негласний політичний нагляд за неблагонадійними. Урядники проживали на дорученій ділянці і без відома керівництва не могли відлучатися. Згодом урядник міг стати помічником

станового пристава. Основні напрямки та завдання діяльності урядників були сформульовані в «Інструкції поліцейським урядникам» від 19 липня 1878 р. [20, арк. 16], яка доповнювалася додатками (до 1905 р.) [21, арк. 5-56; 1]. Урядник повинен був мати при собі «Інструкцію» і записну книжку, розділену на дві частини: на одній він записував інформацію, а інша обривалася і надсилалася як вихідний папір [13, арк. 217].

Після 1878 р. у адміністративно-поліцейському відношенні Катеринославська губернія поділялася на 9 повітів, розділених на стани, а ті у свою чергу – на урядницькі ділянки. Таким чином, на території губернії знаходились:

Олександрівський повіт: 3 поліцейських стани (1-й стан - 1-5 урядницькі ділянки; 2-й стан - 6-10 ур. діл.; 3-й стан - 11-15 ур. діл.); Бахмутський повіт: 3 поліцейських стани (1-й стан - 1-5 ур. діл.; 2-й стан - 6-10 ур. діл.; 3-й стан - 11-15 ур. діл.); Верхньодніпровський повіт: 3 поліцейських стани (1-й стан - 1-5 ур. діл.; 2-й стан - 6-8 ур. діл.; 3-й стан - 9-12 ур. діл.); Катеринославський повіт: 2 поліцейських стани (1-й стан - 1-5 ур. діл.; 2-й стан - 6-11 ур. діл.); Маріупольський повіт: 2 полиц. стани (1-й стан - 1-6 ур. діл.; 2-й стан - 7-12 ур. діл.); Новомосковський повіт: 2 поліцейських стани (1-й стан - 1-6 ур. діл.; 2-й стан - 7-12 ур. діл.); Павлоградський повіт: 3 поліцейських стани (1-й стан - 1-5 ур. діл.; 2-й стан - 6-10 ур. діл.; 3-й стан - 11-15 ур. діл.); Ростовський повіт: 5 поліцейських станів (1-й стан - 1-3 ур. діл.; 2-й стан - 4-6 ур. діл.; 3-й стан - 7-8 ур. діл.; 4-й стан - 9-11 ур. діл.; 5-й стан - 12-13 ур. діл.); Словоносербський повіт: 2 поліцейських стани (1-й стан - 1-6 ур. діл.; 2-й стан - 7-12 ур. діл.) [12, арк. 285-316].

Як наголошувалося в «Інструкції»: «урядники – це не поліцейські стражники, як соцькі або десяцькі; на них покладається виконання тільки таких справ, які вимагають від виконавця достатньої грамотності, кмітливості та впорядкованості» [20, арк. 164]. Відповідаючи на циркулярний припис від 06.07.1878 р. № 83 про діяльність поліцейських урядників Катеринославської губернії, губернатор І.М. Дурново писав міністру МВС, що «запровадження посади кінно-поліцейських урядників принесло істотну користь і значно поліпшило якість поліції повіту» [13, спр. № 5, арк. 56.]. До введення цієї посади становий пристав був єдиним поліцейським у стані, що складався з декількох сіл, волостей, селищ, розташованих на значній відстані, від чого страждала якість виконуваної ним роботи. На період звіту діяльність урядників в основному полягала в розкритті незначних злочинів та проступків [13, арк. 57 зв.]. Населення, на думку губернатора, позитивно поставилося до введення цієї посади і скарг на діяльність урядників не було [13, арк. 58 зв.].

За час першого року служби (1878 р.) урядниками було виявлено: 133 випадки крадіжки, з них: 31 із зломом і 102 без вилому; 10 пограбувань, 1 вбивство, 5 підпалів, 3 шахрайства, 3 недотримання пожежного статуту (припинено 3 лісові пожежі). Було затримано 119 безпаспортних, 1 фальшивомонетник, спіймано 7 арештантів і злочинців,

які знаходилися у розшуку. Крім того, «завдяки урядникам, звернуто увагу на охорону спокою, безпеки і порядку в місцях, внаслідок чого стали помітні поліпшення в якості нічних обходів і варті, чистота в селищах і більш ретельне спостереження за зручністю устрою ґрунтових доріг та ін.» [13, арк. 59]. За даними на 1879 р. з посади урядника було звільнено за попередній рік 15 осіб, з яких 4 - з нездатності до служби, 6 - за нетверезу поведінку і 5 – за зловживання по службі [13, арк. 61].

За підсумками діяльності урядників у перший рік служби були внесені пропозиції щодо покращення функціонування нової посади, тому що саме урядник був з'єднувальною ланкою між представниками місцевого населення (соцькими, десяцькими, волосними старостами та ін.) і адміністративною владою в повіті. Пропозиції щодо поліпшення впровадження нової посади в Катеринославській губернії були наступними: заохочення за зразкову поведінку, сумлінну та пильну службу, за знання справи, нагородження урядників, як і нижніх чинів міської поліції, відзнаками «За беспорочное служение» певної кількості років у поліції. Вводилися покарання (як і для волосних старшин) за образу або образу дією урядника при виконанні. Урядникам надавалося право піддавати дисциплінарному стягненню соцьких і десяцьких, оскільки, не раз відзначалося, що вони ставляться до несення своїх обов'язків «швидше, як до покарання, ніж до честі» [16, арк. 402].

Важливим, з нашої точки зору, є аналіз якісного складу призначених урядників в Катеринославській губернії у 1878 р. Ще раз слід нагадати, що всього штатний припис на губернію складав 120 осіб [14, арк. 611]. При наявності 5 вільних вакансій із 115 урядників дворянами були 11 осіб, почесними громадянами, дітьми священиків та офіцерів - 24 особи, відставними військовими - 45 осіб. Важливо підкреслити, що 27 урядників до призначення на посаду раніше взагалі не працювали, а 8 були писарями, які раніше працювали у жандармерії на загальних засадах. Дуже важливим чинником при призначенні на службу в царській Росії була грамотність. Аналізуючи даний показник, слід зазначити, що всі новопризначені поліцейські чини були грамотними, а 23 особи ще й мали додаткову освіту. Необхідно також показати поділ урядників за релігією, яку вони сповідували, оскільки в Росії це мало велике значення. Виходячи з конфесійної належності, слід сказати, що 111 осіб були православними, ще 3 – католики та один іудеєм [14, арк. 178-180].

Вступивши на посаду, урядники активно включилися у боротьбу із злочинністю, що, без сумніву, сприяло дотриманню правових та морально-етичних норм у повітах. Згідно з даними за 1879 р., урядниками в Катеринославській губернії було: виявлено: 1 вбивство, 2 підпали, 23 крадіжки, 1 викрадення коней, 1 порушення питного статуту, 4 дії, що загрожували громадському спокою, 54 крадіжок коней (з яких у 47 випадках коні були знайдені і повернені власникам), 13 крадіжок, у тому числі, 2 крадіжки робочої худоби [15, арк. 570]. У відомості про схоплених урядниками осіб було за-

фіксовано затримання 2 вбивць, 3 паліїв, 29 злодіїв, 19 конокрадів, 4 осіб, що переховувалися від суду і злочинців-утікачів, 24 чоловік, які не мали письмових видів на проживання у певній місцевості і займалися жebraцтвом, 1 за порушення порядку, буйства, бійки та ін. проступки проти громадського спокою і безпеки [15, арк. 571]. З іншого боку, було звільнено 13 урядників Катеринославської губернії, у тому числі: 3 - за нездатність до служби, 6 - за нетверезе життя, 2 - за недбайливе виконання обов'язків, 1 - за непристойні вчинки та 1 - за протизаконні вчинки з переданням до суду [15, арк. 568].

Найбільш цікаві випадки діяльності урядників публікувалися, час від часу, в єдиному, на той момент, офіційному виданні Катеринославської губернії - «Катеринославських губернських відомостях» [далі - КГВ]. Публікація таких статей під назвою «Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії» проводилася з 1878 по 1880 рр. Таким чином адміністрація губернії хотіла, з нашої точки зору, по-перше - показати ефективність нової посади, зміцнити її позиції в системі місцевої влади і, на нашу думку, відзвітувати перед всеросійським начальством про ефективність витрачення грошей на заснування нової посади. Іншим завданням регулярних публікацій була необхідність популяризації урядника серед населення містечок і сіл, зміцнення його авторитету, намагання зробити посаду урядника привабливою для більш освіченого та амбіційного сільського обивателя (потенційного кандидата на посаду урядника). Така тенденція була на допомогу самим урядникам, які, відчуваючи підтримку губернського керівництва і підвищений інтерес до своєї нової роботи, проявляли більше старанності, а сільське самоврядування не забувало, хто кому підкоряється.

Проаналізувавши матеріал КГВ, можна визначити основні напрямки діяльності урядників, а також згрупувати злочини, які були розкриті урядниками (або при їх безпосередній допомозі). Крім того, виявляється цікавим проілюструвати ці напрямки найбільш резонансними справами.

1. Припинення злочинів проти моралі, буйств, незаконної торгівлі, вирубки та ін. Так, в Олександрівському повіті було припинено торгівлю незаконним спиртним («дурманом») у шинку. Цікавим видається додатковий факт пограбування вищевказаного закладу його постійними клієнтами [8, с.1]. У Слов'яносербському повіті шахраї переодягнулися в акцизних чиновників, перевіряли патенти шинків і пили там задарма горілку [4, с. 1].

2. Розкриття злодіяства, крадіжок, грабежів та ін. Цікавий випадок трапився і в Олександрівському повіті, коли Васиновський волосний писар при відправленні грошової кореспонденції приховав гроші (7 крб.) адресованих від Васинівського волосного правління - Катеринославській губернській друкарні. Винний зізнався, а сам пакет урядник знайшов у копиці сіна [5, с. 203]. Особливу увагу слід звернути на розкриття церковних крадіжок. оскільки це вважалося не тільки злочином, а

ще й святотатством. Тим не менше подібні випадки було зафіксовано у Павлоградському [4, с. 1] та Ростовському повітах [8, с. 1]. Також селяни самі іноді влаштовували самосуди за будь-які злочини або провини. Найбільше діставалося викрадачам худоби - їм рідко вдавалося втекти від розплати живими, але бували випадки самосуду і над односельцями за менш серйозні злочини. Іноді саме сільські старости брали на себе судову функцію і фізично карали «звинуваченого» без суду і слідства. Такі випадки строго переслідувалися і каралися аж до покарання тюремним утриманням. Саме такий випадок, що отримав загальний резонанс, трапився у Ростовському повіті [3, с. 1].

3. Запобігання крадіжкам худоби у тому числі конокрадству. Так, у Верхньодніпровському повіті поліцейський урядник А.А. Грудський розкрив банду, яка займалася продажем викрадених коней [2, с. 1];

4. Виявлення неблагонадійних та безпаспортних. Особливо це стосувалося Ростовського-на-Дону повіту, який вважався портовою зоною, де, звичайно, великою була внутрішня міграція населення. Звичайною картиною були спроби пропозиції хабара урядникам за пропуск без паспорта. Так уряднику 4 стану Рибакіну пропонували хабар у розмірі 5 крб., від якого він відмовився [9, с.1].

5. Розслідування випадків фальшивомонетництва, використання фальшивих гир, лікування без ліцензії. Так, наприклад, у Павлоградському повіті шахраї підмішували пісок у житнє борошно [4, с.1].

6. Боротьба з епідеміями, епізоотіями (у тому числі з недотриманням правил у закопуванні худоби), стихійними лихами (сарана та ін.). Так, 21.02.1879 р. урядником 2-го ділянки 1-го стану Новомосковського повіту було складено 11 актів про викидання селянами нечистот на вулиці [5, с.1].

7. Гасіння пожеж, розслідування підпалів, отруєнь води та ін. За 1880 р тільки у Бахмутському повіті було складено 16 актів про замочування коноплі в річці, що псувало воду.

8. Розслідування вбивств, у тому числі вбивства матір'ю своєї дитини, попередження самогубств та ін. Урядники Бахмутського повіту розкрили жорстоке вбивство невістки та її малолітнього сина свекром, «завдяки рішучим і діяльним розшукам урядників Слюсарєва і Адамова» [10, с. 1]. У Катеринославському повіті було розкрито зґвалтування неповнолітньої [4, с. 1]. Урядником Павлоградського повіту Нікітіним (5 діл., 2 стану) був складений акт про групове зґвалтування неповнолітньої дівчини [11, с. 122]. На жаль, дуже багато фіксувалося урядниками випадків побиття чоловіками вагітних жінок, що призводило до втрати ними плоду (особливо це стосується Ростовського повіту).

9. Розшук арештантів, арешти дезертирів і ін. В основному, діяльність урядників обмежувалася пошуком тих, хто переховувався від військової повинності.

Крім того, по Новомосковському повіту за період 01.01.1879 р. по 04.07.1879 р. урядниками було

складено 58 актів з різних видів проступків та злочинів [6, с. 272].

Вищевказані дії урядників добре ілюструє, на наш погляд, таблиця, в якій наводиться кількість злочинів та протиправних діянь відповідно до повітів і видів діянь.

Необхідно звернути увагу на циркуляр МВС від 05.07.1879 р. № 2244 та розпорядження губерньського керівництва повітовим справникам від 23.05.1879 № 1638 щодо запровадження у селищах нічних обходів і варті, де було зазначено, що в одних місцях варті виконувалися недбало, а в інших не виконувалися зовсім. На повітових поліцейських у зв'язку з означеним покладался обов'язок об'їжджати вночі свої ділянки і перевіряти чи ведуться караули та карати, при виявленні недбалості, сільських старост [7, с. 2]. Публікація статей «Про дії поліцейських урядників в повітах» закінчується у 1880 р. Загальні дані про їх діяльність пізніше можна виявити в додатку до річного звіту Катеринославського губернатора.

Царський уряд вважав необхідним постійно контролювати діяльність органів поліції на місцях. У цьому зв'язку проводилися сенаторські ревізії. Так, згідно з даними, зібраними ревізією 1880 - 1881 р., було виявлено суттєві недоліки у функціонуванні інституту поліцейських урядників. У загальному висновку ревізії зазначалося, що «діяльність урядників - Д.К.» не відповідає їх первинному призначенню - бути найближчими виконавчими помічниками станового пристава - не цілком задовольняє потреби охорони громадського порядку і безпеки, і нерідко викликає справедливі нарікання з боку місцевого населення» [18, арк. 1.]. Слід відзначити, що ревізори не зупинилися на констатації даного факту, а й проаналізували головні причини недостатньої ефективної діяльності урядників. Ці причини полягали в дуже великому і невизначеному колі покладених на урядників обов'язків, в подвійності їх становища, з одного боку, як підлеглих станових приставів, а з іншого - як нижніх виконавчих чинів поліції, зобов'язаних керувати соціальними, нерегульованому визначенні їх взаємної підпорядкованості іншим гілкам влади в повітах, незадовільному особистому складі [18, арк. 1 зв.].

Повіти Катер. губ.	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Олександрівський	4	8	2	3	0	0	1	1	0
Бахмутський	57	24	4	14	2	1	26	1	1
Верхньодніпровський	32	14	13	19	1	1	29	0	3
Катеринославський	30	56 та 2 невідалі	13	27	11	1	14	3 та 1 невідале самогубство	1

Маріупольський	6	7	7	31 та ще декілька	4	0	2	2	16
Ново-московський	5	20	10	10 та ще декілька	1	0	4	0	0
Павлоградський	12	41 та 1 невідала	11	1	3	0	12	1+3	1
Ростовський	6	32 та 1 невідала	12	18	2	0	3	4	1
Слов'яносербський	8	16	8	5	6	0	5	1	1

Наслідком сенаторської ревізії стало прийняття рішення про доопрацювання інструкції поліцейським урядникам. Для оптимізації діяльності урядників Міністерство внутрішніх справ вважало необхідним актуалізувати наступні напрями:

1. точне визначення кола обов'язків і порядку діяльності урядників;

2. вилучення з їх ведення, крім випадків, зазначених в інструкції, спостереження за порушенням статутів та благоустрою казенних управлінь, зосередивши їх діяльність на охороні благочиння, безпеки осіб і майна та попередження і припинення злочинів, розкриття яких вимагає спеціальної підготовки;

3. визначення залежності урядників від чиновників судового відомства і окремого корпусу жандармів та відношення їх до посадових осіб інших відомств і представникам земських та суспільних установ;

4. надання урядникам можливості виконувати покладені на них обов'язки, звільнивши їх від письмових зносин і від складання актів та протоколів, крім випадків, передбачених інструкцією [18, арк. 2.]

Також МВС для поліпшення особового складу урядників пропонувало замінити їх вакансії переважно «цілком грамотними і розвиненими нижніми чинами запасу армії, забезпеченими при звільненні в запас або відставку рекомендаційними свідоцтвами від начальників частин, в яких вони служили» [18, арк. 2.]. Слід зазначити, що соціальні умови діяльності урядників не відповідали середньому рівню життя у Російській імперії на той час. Як нами вже відзначалося, заробітна плата урядника складала 200 крб. на рік та 50 крб. видавалося на утримання коня. При цьому кінь був власністю урядника - це одна з основних вимог тих, хто претендував на посаду урядника [15, арк. 98]. Для порівняння - заробітна

плата повітового справника відповідно складала 1500 крб., станового пристава – 600 крб. Це приводило до того, що посаду урядника часто порівнювали з посадою поліцейського наглядача, хоча грошове утримання останнього теж було вищим (400 крб.) [17, арк. 1-3]. Намагаючись підвищити рівень соціальної захищеності урядника, МВС було видано циркуляр «Про збереження прав на отримання пенсій, вислужених на колишній службі за особами, які заступають на посаду поліцейських урядників», у якому, по-перше: пенсія зберігалася і по-друге - дія циркуляра не поширювалася на тих осіб, яким пенсія була видана не за загальним терміном, а через хворобу або на підставі 102 ст. і 103 ст. Загального пенсійного статуту (20.04.1879 р.) [6].

Висновки. Таким чином, введення посади урядників стало важливим чинником у розвитку функцій адміністративно-поліцейського апарату Катеринославської губернії. Реформа 1878 р. консолідувала до того нечисельний штат сільської поліції, дії якої до того були досить розрізненими. З іншого боку, невелика заробітна плата приводила на посаду урядника осіб малоосвічених, схильних до хабарництва, з низькими моральними якостями, які зловживали владою. Царський уряд, з свого боку, докладав чимало зусиль для подолання недоліків, а також постійно заохочував ініціативи на місцях. У підсумку можна зробити висновок, що, незважаючи на всі недоліки, головна мета - посилення поліції в сільській місцевості була досягнута.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інструкція поліцейським урядникам [Текст]. - СПб.: Типографія МВД, 1905. – 199 с.
2. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1878. - № 94.
3. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1879. - № 13.
4. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1879. - № 29.
5. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1879. - № 43.
6. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1879. - № 53.
7. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. - 1879. - № 55.
8. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1878. - № 101.
9. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1879. - № 7.
10. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1879. - № 36.
11. Про дії поліцейських урядників в Катеринославській губернії [Текст] // Катеринославські губернські відомості. – 1880. - № 27.
12. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург - Ф. 1286, оп. 39, спр. 57.
13. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург - Ф. 1286, оп. 40, спр. 15.
14. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург - Ф. 1286, оп. 41, спр. 4.
15. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург - Ф. 1286, оп. 53, спр. 271.
16. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург - Ф. 1286, оп. 30, спр. 60.
17. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург - Ф. 1286, оп. 53, спр. 97.
18. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург - Ф. 1405, оп. 76, спр. 7200.
19. Урядник [Текст] // Советская историческая энциклопедия: в 16 т./ редкол.: Жуков С.М. та ін. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 14.
20. Центральний державний історичний архів України м. Київ - Ф. 442, оп. 192, спр. 160.
21. Центральний державний історичний архів України м. Київ - Ф. 442, оп. 525, спр. 30.